

*THEORIE MULTIDISCIPLINARITEIT
CONTEXT*

Universiteit Antwerpen
Faculteit Ontwerp-wetenschappen
Interieurarchitectuur
Casestudie Multidisciplinariteit
2017 - 2018
Groep 11
Anaïs Vervaet
Emmy Groothuys
Nina Torfs
Pauline Guinée

Inhoudsopgave

1. Rapportering	4
<i>Gastlezing 1</i>	6
<i>Situering</i>	
<i>Inhoudelijk verslag</i>	
<i>Reflecties</i>	
<i>Gastlezing 2</i>	8
<i>Situering</i>	
<i>Inhoudelijk verslag</i>	
<i>Reflecties</i>	
<i>Gastlezing 3</i>	12
<i>Situering</i>	
<i>Inhoudelijk verslag</i>	
<i>Reflecties</i>	
<i>Gastlezing 4</i>	14
<i>Situering</i>	
<i>Inhoudelijk verslag</i>	
<i>Reflecties</i>	
<i>Gastlezing 5</i>	18
<i>Situering</i>	
<i>Inhoudelijk verslag</i>	
<i>Reflecties</i>	
2. Voorbeelden multidisciplinariteit	22
<i>Voorbeeld uit het verleden: Le Corbusier</i>	24
<i>Situering</i>	
<i>Gebouwen</i>	
<i>Hedendaags voorbeeld: Anish Kapoor</i>	30
<i>Situering</i>	
<i>Kunstwerken</i>	
<i>Hedendaags voorbeeld: Jose Dávila</i>	38
<i>Situering</i>	
<i>Kunstwerken</i>	
<i>Besluit</i>	46
3. Manifest	48
<i>Manifest</i>	50
<i>Bevindingen</i>	
<i>Reflectie</i>	
<i>Bibliografie</i>	54

1. Rapportering

Gastlezing 1: Sanja Tomic
[Billboard, Antwerpen]

Gastlezing 2: Remco Roes
["Ich suche nichts, ich räume nur auf." | 2013]

Gastlezing 3: Athar Jaber
[Installation photos of 'Shouldering Michelangelo' exhibition | Bremen]

Gastlezing 4: Lotte Van den Audenaeren
['All stones will be returned': double sided leporello]
[All stones will be returned': double sided poster]

Gastlezing 5: Maya Van Leemput
[La Habana | Cuba]

Situering

Sanja Tomic, niet alleen docent aan de hogeschool van Antwerpen in de opleiding Vrije Kunsten, ook wordt ze de dag van vandaag een beeldend kunstenares genoemd. Al toen ze onze leeftijd had was ze enorm gefascineerd door kunst, waarbij ze niet alleen koos om een creatieve opleiding te volgen, namelijk printmaking, maar waardoor ze tijdens haar studentenperiode reeds begon aan dit innovatieve project: het Billboard Project.

Inhoudelijk verslag

In haar gastlezing spreekt Sanja Tomic over één bepaald project dat ze gerealiseerd heeft in samenwerking met tal van andere kunstenaars namelijk het Billboard project. Billboard project is ontstaan in 2007. Hieraan namen verscheidene Belgische en internationale kunstenaars deel, waarvan uiteindelijk vijftig originele kunstwerken getoond werden in het centrum van Antwerpen. Deze kunstwerken werden tentoongesteld in de afficheborden, de genoemde billboards, van 2 verschillende bedrijven: Agrafa en AC-billboards. Dankzij deze twee bedrijven konden zij hun creatieve gedachten omtrent kunst op straat, of beter gezegd een nieuwe manier om kunst tentoon te stellen naast de klassieke galerijen, verder ontwikkelen. De tentoonstelling duurde telkens een week. Het project werd voorgesteld aan het publiek onder de naam ‘Insight’. Dit onderzoek kreeg veel positieve reacties van het publiek en toevallige voorbijgangers die op een heel nieuwe manier naar de afficheborden keken.

Haar uitgangspunt voor dit project was dat ze kunst op een andere manier wou tentoonstellen zonder dat er een galerij aan te pas kwam. Het moest een statement maken, en wat kan daar beter voor zorgen dan een affichebord op straat waar elke dag duizenden mensen voorbijlopen. Bovendien zegt de betekenis van het woord ‘bill’ (statement, public notice) ‘board’ (shelter), zelf al genoeg. Doordat ze de kunstwerken net op die plaats konden tonen had het project een sterke culturele impact. En waarom? Wel, in deze maatschappij is de “media” een krachtig kanaal voor communicatie op grote schaal omdat de “media” dagelijks en op dezelfde manier communiceert met iedereen. De afficheborden op straat worden gezien en gebruikt als middel om informatie te verspreiden over producten, met de bedoeling om deze te verkopen. Als we diezelfde reclameborden gaan gebruiken om cultuur dichter bij de mensen te brengen, creëren we een kans waardoor sommige mensen een idee zullen vormen over die cultuur, over kunst.

De oorspronkelijke bedoeling was om ook mensen die geen of weinig interesse hebben in kunst te triggeren, dichter te brengen bij kunst, en niet alleen de mensen die op eigen initiatief een galerij gaan bezoeken. Maar het doel op langere termijn is het Billboard Project elk jaar te organiseren met originele kunstwerken van verscheidene kunstenaars waarbij het aantal kunstenaars dat betrokken wordt bij dit project moet uitbreiden en groeien naar een wereldwijd, internationaal niveau.

Dit project is een onderzoek waarbij veel vragen opduiken en waarop niet zomaar een antwoord kan gevormd worden. Is hun opzet geslaagd? Heeft dit project het doel bereikt dat ze wilde bereiken? Maakte het een verschil? Vele acties volgenden hierna. Vooral de interactie met andere disciplines hielp hen hun vragen te beantwoorden. Uit deze lezing blijkt dat multidisciplinariteit wel degelijk belangrijk is om je horizon te verreiken en bij te leren op verscheidene vlakken. En dit is dan ook wat de quote aan het begin van de gastlezing 'In search of a greater purpose' ondersteunt. Iedereen dient een meerwaarde te verkrijgen aan dit project.

Reflecties

Wat heeft jullie in de lezing het meest getriggerd en waarom?

De aanpak waarop ze een manier zoekt om van kunst een groter statement te maken en het te betrekken op straat voor iedereen vinden wij een interessant initiatief. Het kan ervoor zorgen dat meer mensen geïnteresseerd raken in kunst, en dat ze ook kunst op een andere manier gaan bekijken. Ze kunnen door dit project kunst tot de dagelijkse realiteit van de mens betrekken. Ook was dit een boeiende lezing om ons in contact te brengen met multidisciplinariteit, en hoe belangrijk deze is, niet alleen in onze richting maar op elk vlak van de maatschappij. Dit zal ons hoogstwaarschijnlijk ook verder helpen in onze casestudie multidisciplinariteit.

Met wat in de lezing hebben jullie moeite om dit te interpreteren?

Er waren weinig zaken in de lezing waarmee wij moeite hadden om dit te interpreteren. Het enige dat we ons afvroegen is of dat ze uiteindelijk een duidelijk antwoord zullen krijgen op de vragen die ze hebben en wat de verdere stappen daarmee zouden zijn. Gaan ze van daaruit nog andere acties ondernemen om kunst dichter te brengen bij het dagelijkse leven van de mensen? Want wij denken dat als ze enkel deze actie gaan doen voor verscheidene jaren dat het naar gelang van tijd ook niet meer vernieuwend zal zijn, en dat de mensen net zoals de informatie van producten in de reclameborden ook gewend zullen geraken aan de kunstwerken in de reclameborden. Waarna de bedoeling van het project ook uiteindelijk misschien zal verwateren.

Gastlezing 2: Remco Roes

Situering

Remco Roes, geboren in 1981 te Bergen op Zoom in Nederland, is een beeldende kunstenaar die op een ‘speciale’ manier te werk gaat. Momenteel woont hij in Hasselt en werkt hij ‘overal’. Voordat Roes in Hasselt woonde heeft hij ook nog in Borgloon, Brussel en Kasterlee gewoond. Hij behaalde in 2003 zijn bachelor architectuur en in 2007 zijn master. Verder heeft hij nog een postgraduaat van kunst, media en design en schreef hij tussen 2011 en 2016 zijn doctoraat: ‘Traversing the interior landscape: five dialogues in existential space.

Roes heeft verder nog talloze exhibitions geexposeerd in verschillende landen. Zo stond hij twee maal op het FILE Festival in Brazilië, één maal in Rio de Janeiro, de andere keer in Sao Paolo. Ook stond hij op Platform P in Plymouth in Engeland. Uiteraard doet en deed hij ook tentoonstellingen in België en Nederland in veel verschillende steden zoals Oostende, Antwerpen, Brussel, Genk, Eindhoven, Rotterdam, Tilburg en nog vele meer. In Australië heeft hij ook samengewerkt met interieur-studenten van daar en dit was ook te bezichtigen daar in Melbourne. Binnenkort staat hij ook in Bilbao in Spanje.

De kunstenaar heeft ook een aantal boeken. Het dikste boek is zijn doctoraat zelf, voor de rest zijn het voornamelijk boeken waar bijna alleen maar foto’s in staan. Zoals hierboven vermeldt is Remco Roes een kunstenaar die op een ‘speciale’ manier te werk gaat. Hij verzamelt van allerlei fragmenten die hij tegenkomt op zijn pad. Deze fragmenten assembleert en represeneert hij deze in de vorm van een installatie. Wanneer hij dan naar een tentoonstellingsruimte gaat bespreekt hij hiermee hoe hij van deze plek een ‘tempel voor het moment, het toeval en status quo’ kan maken. Hij bewandeld een fijne lijn tussen spreken en zwijgen. Wanneer de tentoonstelling afgelopen is, laat hij de fragmenten ook weer gaan.

Inhoudelijk verslag

Remco Roes is dus een man die van objecten die hij vindt installaties maakt. In zijn lezing vertelde hij het verhaal van zijn grootvader die een miniatuur landschap waar treinen op reden had op zijn zolder. Als kind vond hij dit geweldig, maar toen lette hij nog niet op de bricolage, hoe alles in elkaar zat. Wanneer Roes ouder werd, begon hij zich hierin wel te interesseren. Wanneer zijn grootvader overleed zijn de belangrijkste en waardevolste stukken van de treinset naar mensen gegaan die er iets aan hadden, waarvoor het belangrijk was. Er was echter nog heel veel over, grote en kleine onderdelen, waar niet echt iemand nog iets mee kon doen. Roes heeft deze voor zich genomen.

Hij heeft alles wat in zijn camionette paste meegenomen en heeft deze in een ruimte tentoon gesteld. De kleine onderdelen lagen op een tafel gepresenteerd. Zonder context zou het niet eens opvallen van waar de onderdelen kwamen. De onderdelen waren ook niet zomaar willekeurig op een plaats gelegd, er was een zekere harmonie te vinden op het vlak van kleur en de plaatsen waarop ze lagen. De verzameling van spullen werd het werk waar men naar keek, niet zo zeer de tafel waarop het gepresenteerd werd. De gebruikte elementen vormde opnieuw een soort van landschap. De grotere onderdelen werden ook gepresenteerd en ook hier werden ze op een bepaalde manier gelegd dat er harmonie heerde. Het beeld klopt als je ziet hoe alle delen tegenover elkaar staan.

Na het verhaal van zijn grootvader vertelde Roes ons over de gasthuis kapel in Borgloon, één van de voormalige steden waar hij ook woonde. Hij vertelde dat de kerk iets sacraal had en dat dit in samenwerking met dagdagelijkse elementen interessant was. Zo zagen we bijvoorbeeld een beeld van een kurkentrekker die in een nis lag of een beeld van een engel die neerkijkt op een ruimte, waar allemaal sokkels werden geplaatst. Het is eigenlijk hetzelfde verhaal als bij de onderdelen van het treinset; de 'rommel' wordt op een bepaalde manier en met een bepaalde harmonie geplaatst zodat het kunst wordt. Bij deze tentoonstelling waren ook foto-realistische schilderijen aanwezig. Dit deden ze omdat het soms moeilijk was om te zien dat zijn ingreep in de kapel kunst was. Hij noemde het zelf 'gestructureerde rommel'. Tijdens zijn verhaal liet hij ook een aantal foto-boeken van zichzelf rondgaan over zijn werken en las fragmenten uit zijn doctoraat voor. Tijdens dat hij dit deed zette hij een slide-show op van een aantal van zijn werken.

Reflecties

Wat heeft jullie in de lezing het meest getriggerd en waarom?

Als interieurontwerper zijn wij zelf ook bezig met de harmonie en compositie van hoe dingen tegenover elkaar staan op vlak van kleur, vorm, textuur en dergelijke meer. Het is namelijk in ons vakgebied ook belangrijk om hier rekening mee te houden en dit is eigenlijk ook waar Remco Roes over het algemeen mee bezig is. Hij is dan ook architect dus misschien is zijn passie voor de zoektocht naar een perfecte compositie niet ver te zoeken.

Ook vinden wij het interessant hoe hij van ‘rommel’ een kunstwerk kan maken, zoals bijvoorbeeld “Archive of the uncategorised iii” uit 2012 ([zie afbeelding](#)). Hij presenteert het werk op een bepaalde manier dat je er toch geïnteresseerd naar kan blijven kijken.

Met wat in de lezing hebben jullie moeite om dit te interpreteren?

Wij vergeleken Roes met zijn eigen werk. Het is een man die net zoals alle elementen die hij verzameld lichtelijk chaotisch is, maar er zelf een structuur en duidelijkheid in brengt. Het was af en toe moeilijk om hem te volgen, omdat hij soms zelf niet meer zo goed wist waarover het ging, maar achteraf gezien bleek dit de chaos te zijn en wist hij eigenlijk wel goed genoeg waarover het ging en kon hij het op de één of andere manier wel overbrengen. Hij kon er altijd wel weer die structuur in toveren. Dit kwam natuurlijk omdat hij een nieuwe manier van lezing geven bij ons uittestte, waarbij hij op voorhand geen voorbereiding had gemaakt. Hij keek op het moment zelf hoe de lezing zou verlopen en wat hij uiteindelijk juist zou gaan vertellen.

De delen die hij voorlas waren vaak moeilijk te volgen. Het was misschien minder complex geweest als hij ondertussen ook de stukken die hij las verduidelijkte met een eigen woordje uitleg.

Situering

Jaber Athar is een beeldhouwer afgestudeerd aan de Universiteit Antwerpen. Hij is van Iraakse afkomst maar is er nooit geweest. Hij groeide op in Italië en heeft ook zeven jaar in Nederland gewoond samen met zijn ouders. Daarna is hij in Antwerpen gaan wonen en studeren omdat hij een klassieke opleiding beeldhouwen wou volgen. Later is hij docent geworden aan de UA en daarnaast is hij ook bezig met zijn doctoraat.

Inhoudelijk verslag

Het eerste werk dat hij heeft besproken was zijn afstudeerproject. Het is een getorst lichaam. Hij heeft dit gemaakt omdat hij het een moeilijke oefening vond om zo'n lichaam te beeldhouwen. Het was de bedoeling dat hij een reeks van vier getorste lichamen zou maken voor zijn afstudeerproject maar hij had de hoeveelheid werk onderschat en heeft de andere drie lichamen na zijn studie gemaakt. Alle vier de beelden zijn een beetje groter dan levensgroot en zijn niet vooraf geschetst. Geen van de vier beelden heeft een hoofd omdat een hoofd altijd een focuspunt is voor bezoekers en hij wil dat alles aan het beeld even belangrijk is.

Zijn volgende beelden hebben als thema 'entropie'. Dat betekent vervorming van het menselijk hoofd door bijvoorbeeld geweld of ziekte. Hij onderzocht het verschil van de vervorming van het hoofd in het echt en op een beeld. Hij concludeerde dat dit hetzelfde was en dat het in de kunst als schoonheid werd bekeken en in het echt als een bedreiging werd gezien. Het eerste beeld dat hij heeft vervormd was een vrouwengezicht uit roze marmer. Dit beeld heeft hij in zoutzuur gelegd. Hij kwam op dat idee omdat veel beelden die buiten staan worden aangetast door zure regen en hij vond dit een mooi effect. Wat opvallend was, was dat het resultaat hetzelfde was als een echt gezicht bewerkt zou worden met zoutzuur. Achteraf bleek dat de vervorming ook symbool kan staan voor de verminderingen en onderdrukking van de vrouw zoals deze gebeuren in eerculturen zoals o.a. in Arabische landen.

Zijn tweede beeld dat hij heeft bewerkt is een manengezicht dat is gezandstraald. In sommige omgevingen, zoals bijvoorbeeld de woestijn, worden beelden natuurlijk blootgesteld aan zandstraling door buiten te staan. Het beeld begon hoe langer hoe meer op een grot te lijken tijdens de zandstraling. Een grot ontstaat ook door erosie. Jaber Athar houdt het meest van het beeldhouwen op zich, het soort trance waarin hij komt als hij uren lang dezelfde beweging uitvoert en het repetitieve geluid daarvan. Maar hij onderond vond dat dit voor de kunstwereld niet genoeg is, er moet iets achter zitten en iets speciaal mee gedaan worden en dat bereikte hij dus door de vervormingen.

Het derde beeld heeft hij bewerkt met kogels. De datum stond al maanden vast maar in de week waarin hij het zou laten uitvoeren werden in Irak verschillende beelden vernietigd door wapengeweld. Daardoor wou hij het niet meer laten doorgaan want hij wou geen politiek standpunt innemen of met die terreurdaden worden geassocieerd. Zeker omdat hij zelf Irakees is lag dit extra gevoelig. Verder heeft hij ook nog heel minimalistische kunst gemaakt door rechte lijnen te beitelen, dit is ook een van de eerste oefeningen die hij zijn leerlingen laat doen. Zijn doctoraat is gebaseerd op een definitie van beeldhouwen volgens Michelangelo. "Dingen ontnemen is beeldhouwen". Over de wijze waarop wordt niet gesproken of geschreven dus onderzoekt hij verschillende methoden. Hij wil vernietigende handelingen gebruiken om te creëren. Beeldhouwen is een agressieve fysieke handeling maar hij geniet er enorm van. Hij vindt het zelf heel gevaarlijk om te genieten van zo'n agressieve handeling. Andere manieren waarop hij stukken steen ontneemt is bijvoorbeeld door marmer van grote hoogtes te gooien of door stenen te stenigen of een steen in brand te steken.

Reflecties

Wat heeft jullie in de lezing het meest getriggerd en waarom?

Wat ons het meeste triggerde is het onderzoek waarin hij de verschillen tussen verminkte beelden en mensen onderzocht, zowel op psychisch vlak als op fysisch vlak. Hij concludeerde dat mensen genieten van een beeld dat verminkt is, maar bang zijn van een echt persoon wiens gezicht verminkt is. Dit komt volgens hem omdat we van een beeld vanop een afstand kunnen genieten dit noemt hij het sublieme. Als de verminking bij een echt persoon is, is dat heel confronterend en zijn we bang dat het een ziekte is die doorgegeven kan worden. Dat een verminkt beeld en een menselijk gezicht op elkaar lijken vinden we een verrassende uitkomst, want huid en marmer zijn toch totaal verschillende materialen. Natuurlijk zal de marmer wel langer nodig hebben dan huid. We hadden verwacht dat het marmer gelijkmatig zou "wegsmelten" en niet met zoveel plooien en oneffenheden zoals ook bij de huid gebeurt. Dat het onderwerp van vrouwenmutilatie er pas achteraf is bijgekomen maakt het extra sterk want dat betekent dat de kunstenaar niet moet uitleggen waarover het gaat, het was zo duidelijk als het beeld af was dat het dat gewoon is geworden.

Dat hij beeldhouwen omschrijft als "met een vernietigende handeling creëren" vinden we ook heel mooi gezegd, zeker met de gebeurtenissen in zijn land van afkomst in het achterhoofd. Dat hij dezelfde wapens gebruikt om te creëren die zij gebruiken om kunst mee te vernietigen is een heel sterke boodschap.

Met wat in de lezing hebben jullie moeite om dit te interpreteren?

Waar we moeite mee hebben om te begrijpen is het kapot gooien van stenen van grote hoogte. Langs de ene kant is het heel interessant dat hij zoveel mogelijk manieren zoekt om te beeldhouwen maar een steen van grote hoogte gooien gaat volgens ons geen onverwachte effecten geven.

Situering

Lotte van den Audenaeren heeft de opleiding beeldende kunsten en grafische vormgeving gestudeerd aan Sint Lucas te Brussel. Via een Erasmus project is ze terecht gekomen in Tilburg waar ze werkzaam was als suppoost in het hedendaags museum ‘De pont’ dat zich bevindt in een oude wolspinnerij. Na haar Erasmus project keerde ze terug naar België om haar opleiding af te ronden. Na het behalen van haar diploma is ze een master mixed media gaan doen aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten KASK in Gent en kreeg toen haar onderscheiding als kunstenaar. Hierna is Van den Audenaeren een aantal jaar werkzaam geweest in New York. Onlangs werkte ze aan projecten in België, Canada en Shanghai. Inspirerende kunstenaars voor Lotte van den Audenaeren zijn onder andere Romas Signer, een Zwitserse beeldhouwer en tekenaar, Matthew Barney een Amerikaanse beeldhouwer, multimedia- en installatiekunstenaar en Ann Veronica Janssen een beeldend kunstenaar.

Inhoudelijk verslag

Lotte van den Audenaeren vertelde tijdens de lezing dat ze erg gefascineerd is door stenen. Overal waar ze in de wereld komt verzamelt ze stenen tijdens wandelingen. Haar hele huis ligt vol met een verzameling van allerlei verschillende stenen. Wanneer ze tijdens een verblijf in het buitenland met het vliegtuig terugkeert naar huis wordt ze bij de douane vaak raar aangekeken, aangezien haar tas dan vol zit met gevonden stenen.

Zo heeft Van den Audenaeren in 2014 een kunstwerk vervaardigd van gevonden steentjes uit Boston. Deze heeft ze tijdens een wandeling gevonden en mee naar huis genomen. Vervolgens zijn de steentjes bij een bedrijf, die gespecialiseerd is in het chromeren van autobumpers, in zilver gezet en daarna voorzien van een laagje goud. Nadat de steentjes goud waren heeft ze deze weer meegenomen naar Boston en terug gelegd op de gevonden plek. Dit proces is gefotografeerd en uiteindelijk is er een poster gemaakt met de foto’s van het proces en het eindresultaat van de gouden steentjes tussen alle andere stenen.

Tijdens de lezing heeft ze een groot deel van haar werk getoond via een diavoorstelling. Dit waren uiteenlopende kunstwerken als glasblazen, licht installaties, wanddoeken en kunstwerken vervaardigd uit keramiek. Haar kunstwerken zijn mixed media en multidisciplinair. Ze werkt nauw samen met mensen uit een ander werkveld en andere disciplines. Zo toonde ze tijdens haar lezing het project ‘time keeper, circle of fifths’ (2014) waarbij ze in samenwerking met twee muzikanten op steel drum en met gebruik van een metronoom, Marshall- versterker, audiomixer en microfoon een performance neerzette.

Een ander duidelijk voorbeeld van een multidisciplinair werk van Lotte van de Audenaeren is ‘sound meteors’ (2015). Dit kunstwerk is in samenwerking met een oude grootmeester in Shanghai gemaakt. Hij heeft haar geleerd om te werken met keramiek. Bij dit werk zijn verschillende cirkel/bolvolumes van keramiek gemaakt waarin ze gaatjes geprikt heeft. De inspiratie voor dit werk kwam vanuit een chinees instrument, de Xun, een soort eivormige fluit. Vervolgens heeft een muzikant, Xu Yao op haar zelfgemaakte bolvolumes verschillende melodieën gespeeld. Deze performance heeft ze opgenomen en tijdens de lezing aan ons laten horen. Het is een rustgevend geluid bestaande uit verschillende lage tonen. Onlangs heeft ze besloten met de bolvormige volumes nog een stap verder te gaan. Ze wil de volumes door de lucht gooien in de hoop dat er verschillende klanken gecreëerd worden door de lucht die via de gaatjes door de bolvolumes glijdt. Deze performance wordt dan opgenomen via speciale apparatuur voor snelle geluidsopnames.

Door de getoonde kunstwerken van Lotte van den Audenaeren hebben wij een duidelijker beeld gekregen van multidisciplinaire werken en hoe je een kunstwerk kunt creëren vanuit verschillende disciplines. Wij vinden het heel fascinerend om te horen hoe een kunstenaar als Lotte van den Audenaer-

Reflecties

Wat heeft jullie in de lezing het meest getriggerd en waarom?

Een interessant item uit de lezing vinden wij het project ‘Untitled (prelude)’ dat ze in 2016 realiseerde ([zie afbeelding](#)). Lotte van den Audenaeren werd gevraagd om een kunstwerk te maken voor het kinderdagverblijf in een ziekenhuis. Het moest een kunstwerk worden dat blijvend was en elke dag nieuw moest zijn, aangezien de kinderen daar ongeveer 3 jaar lang worden opgevangen.

Ze heeft in samenwerking met een glasleverancier een grote ronde spiegel van een diameter van 2,25m laten maken. Samen met George van Dam heeft ze gezocht naar de juiste compositie en de spiegel voorzien van een geluidsinstallatie. Wanneer er activiteiten afspelen in de buurt van de spiegel worden deze akoestisch weerspiegelt. De bewegingen zijn gelinkt aan geluiden die nooit dezelfde toon hebben.

Wat ons triggerde in dit ontwerp is de interactie met het kunstwerk. Wanneer je langs een spiegel loopt weet iedereen dat je jezelf ziet. Lotte van den Audenaeren gaat nog een stap verder door er geluiden aan te koppelen. Door dit kunstwerk krijg je een andere beleving van de ruimte en de interactie met de spiegel. Ook sluit dit project meer aan bij onze discipline, om een ruimte aangenaam te maken en daar iets bijzonders te creëren.

Met wat in de lezing hebben jullie moeite om dit te interpreteren?

Lotte van den Audenaeren vertelde over een werk dat ze had gemaakt tijdens haar verblijf in de Rocky Mountians in Canada. In een tweedehandszaak had ze naar een plaat geluisterd met dierengeluiken waar per toeval het geluid van een trein was opgenomen die elke dag door heel Canada rijdt. Tijdens haar eerste nacht in de Rocky Mountains werd ze gewekt door het geluid van diezelfde trein. Al snel kwam ze erachter dat de trein niet elke dag op hetzelfde moment langs rijdt. Hierdoor kwam het idee om mensen te vragen tijd met haar door te brengen en samen te wachten op het geluid van de trein. Voor een aantal mensen was dit best moeilijk omdat het is sommige gevallen lang duurde voordat de trein langs reed. Ze had iemand gevraagd om 's ochtends vroeg met haar te wachten op de trein. Samen kwamen ze op het idee om boven op het dak van een gebouw te klimmen en daar te wachten op de trein. Door de kou bedachten ze zich, maar besloten het opname apparaat daar te laten staan om later weer op te halen. Tijdens het beluisteren van de tape bleek dat er twee mannen op het dak geklommen waren die zich afvroegen wat voor apparaat daar stond en wat het daar deed. De uitkomst van deze opname vond ze heel bijzonder, wat er gebeurde kon ze nooit verwachten. Nog steeds weet ze niet wat die mannen daar op dat dak deden om 4 uur 's ochtends en wat ze precies allemaal zeggen. Aan het einde van de geluidsopname hoor je de trein, wat het uitgangspunt was van de opname.

Wij vinden het lastig om deze gebeurtenis en deze opname te zien als een kunstwerk. Dit komt waarschijnlijk mede doordat er geen daadwerkelijk object te zien is en de opname meer een gesprek tussen twee personen is die haast niet te verstaan en niet te begrijpen is. Natuurlijk zien wij wel in dat dit pure toeval is en daarom bijzonder, maar voor ons is het lastig om dit als kunstwerk te interpreteren.

Gastlezing 5: Maya van Leemput

Situering

De vijfde gastlezer is Maya Van Leemput, die als toekomstonderzoeker of toekomstverkenner het multidisciplinaire karakter van haar vakgebied komt toelichten. Om in termen te spreken die wij als studenten interieurarchitectuur kunnen begrijpen, beschrijft ze haar vak naar een uitspraak van een collega: “toekomstverkenners creëren een raam waar eerst alleen een muur was”.

Maya van Leemput is actief betrokken bij enkele uiteenlopende projecten, waarin de samenwerking tussen mensen met verschillende vaardigheden centraal staat. Haar doctoraat in Communicatiewetenschap heeft haar interesse in sociaal onderzoek gevoed. Zo start ze in 1999 het project *Agence Future* waarvoor ze samen met fotograaf en video-kunstenaar Bram Goots actief artistiek op zoek gaat naar toekomstvisies van het grote publiek. Tijdens een wereldreis ondervragen ze bijna 400 mensen uit 25 verschillende landen en maken beelden van fascinerende taferelen, waardoor het onderzoek een creatieve en experimentele ontdekkings-tocht wordt naar de toekomst. Een veelzeggende foto van Bram Goots uit 2002 heeft als bijschrift “sick children in the back of a truck in Old Delhi, India” ([zie afbeelding](#)). Het project combineert toekomstonderzoek met fotografie en journalistiek.

Dit jaar leidt ze samen met Anders Kreuger de tentoonstelling een *tijdelijke toekomsteninstuut* in het Museum van Hedendaagse kunst in Antwerpen. De expositie bestaat uit een collectie van toekomstbeelden van zowel professionele futuristen, als van hedendaagse kunstenaars. De combinatie van deze verschillende werken laat zien wat de disciplines verbindt en op welke manier ze elkaar in vraag kunnen stellen.

Verder is Maya Van Leemput ook nog senior onderzoeker bij het nieuwe kenniscentrum *Applied Futures Research - Open Time* aan de Erasmushogeschool in Brussel. Ze staat in voor de communicatie, coördinatie, rapportage en het management van het centrum. Haar vaardigheid in coördinatie past ze ook toe in het project *World Futures Learning Lab* van UNESCO. Tot slot leidt ze het adviesbureau *Reelfutures*, waar ze onderzoek en raadgeving combineert met creatieve multimedia.

Inhoudelijk verslag

“De toekomst” is een vaag en breed begrip. Om te beginnen bij iets wat we kunnen vatten en over kunnen nadelen, wordt de vraag gesteld hoe we denken onderweg te zijn naar de toekomst, waarbij vier mogelijkheden worden gegeven. Zitten we op een trein die ergens naartoe gevoerd wordt? Of voelt het als kajakken op een rivier waarbij je langs een pad afdaalt? Of is het eerder zeilen op de zee waarbij je de richting van de boot in zekere mate zelf kan bepalen? Nog anderen hebben het gevoel dat de toekomst bepaald wordt door het toeval. Er is echter geen juist antwoord op deze vraag. We voelen zelf aan op welke manier we ervaren naar de toekomst onderweg te zijn.

Een tweede vraag die wordt gesteld gaat over de plaats van de toekomst, waar we ons die visueel voorstellen. In onze cultuur zien we de toekomst vóór ons liggen, als een plaats waar we naartoe kunnen en bijgevolg naar onderweg zijn. In Japan daarentegen zijn ze overtuigt dat de toekomst zich juist achter de mens bevindt. Wat ze kunnen zien is het verleden, want dat hebben ze al meegeemaakt.

Toekomstverkenners zijn het erover eens dat er niet één toekomst is. Er zijn eindeloos veel toekomstmogelijkheden, die noch positief als negatief zijn. Visueel kunnen we dit voorstellen als een kegelvormige figuur, waarbij de toekomst het brede deel van de figuur weergeeft. De toekomstmogelijkheden of *possible futures* kunnen daarin verder verdeeld worden in *plausible, preferable, probable of potential futures*.

Toekomstonderzoek is een methodologische benadering. Aan de hand van methodes uit verschillende disciplines krijgt een onderzoek vorm, en ontstaan er plannen voor alternatieve toekomstmogelijkheden. In tegenstelling tot de meeste toekomstverkenners, onderzoekt Maya Van Leemputts organisatie van buiten naar binnen, met de toekomst als vertrekpunt.

Tegenwoordig wordt steeds meer in twee richtingen nagedacht, wat in het vakgebied van design gebruikelijk is. Deze manier van denken, *design thinking*, leidt tot nieuwe benaderingen voor het toekomstonderzoek, met Stuart Candy als de belangrijkste denker. Zo creëren ze bijvoorbeeld een tastbaar object uit de toekomst, waardoor het mogelijke toekomstbeeld vatbaar en geloofwaardig wordt voor de mens (*design fiction/ speculative design*). Een andere techniek om de toekomst concreter voor te stellen is het ontwerpen van een beleving (*experimental futures*).

De tentoonstelling *een tijdelijke toekomsteninstituut* is opgebouwd rond de ‘vier toekomsten’ van professor Jim Dator van de Universiteit van Hawaï. Hij bedacht deze theorie eind jaren 1960. Hij beschrijft daarin vier gewenste toekomsten: *continuation, collapse, discipline en transformation*.

Tot slot kan geconcludeerd worden dat menselijke interactie de grootste vorm is van multidisciplinariteit. Voor al haar uiteenlopende projecten komt ze in contact met mensen om vernieuwende ideeën te bekomen voor haar vakgebied.

Reflecties

Wat heeft jullie in de lezing het meest getriggerd en waarom?

We vinden de theorie van de ‘vier toekomsten’ van professor Jim Dator erg interessant. Hij onderscheidde *voortgezette groei, instorting, discipline en transformatie* als generieke beelden die we kunnen gebruiken om mogelijke toekomsten voor te stellen.

Niemand weet hoe de toekomst eruitziet. Er is geen concreet scenario dat gekend is en met zekerheid gaat gebeuren. We denken na over toekomstbeelden die we wensen voor ons persoonlijk, in de nabije toekomst of voor veel later. Zo zien wij als twintig jarigen een beeld voor ons waarin we bijvoorbeeld kinderen hebben, of getrouwd zijn.

Waar we vaak een minder subjectief beeld over hebben is over hoe de wereld er morgen gaat uitzien. Dit komt omdat het beeld daarover door de media gevormd wordt. Wat we zien in films of lezen in boeken zijn de toekomstbeelden die we kennen. De mogelijkheden die Jim Dator geeft doen ons inzien dat we vrij moeten proberen fantaseren over de toekomst, zonder rekening te houden met wat de media ons laat zien. Hierdoor ontstaan namelijk originele ideeën die boeiend kunnen zijn voor toekomstonderzoek, maar even goed ook voor ons vakgebied. Deze multidisciplinariteit kan tot nieuwe inzichten leiden.

Met wat in de lezing hebben jullie moeite om dit te interpreteren?

In de lezing wordt vooral gesproken over de methodes die toekomstverkenners gebruiken, en over op welke manier ze hun intenties uitvoeren. Wat voor ons ontbrak waren concrete uitwerkingen van de projecten. Wat is het besluit na een onderzoek? Welke objecten worden gecreëerd? Visueel materiaal van deze uitwerkingen hadden ons meer kunnen voorstellen wat toekomstverkenners willen bereiken in hun vakgebied. Een foto van zieke kinderen in de koffer van een vrachtwagen zeggen meer dan een beschrijving van het project (*Agence Future*). Ze doet ons namelijk inleven in de situatie en schetst een beeld van de doelstelling of de waarde van het onderzoek (zie afbeelding).

2. Voorbeelden multidisciplinairiteit

Voorbeeld uit het verleden: Le Corbusier
[*Unité d'Habitation* | 1952 | Marseille, Frankrijk]

Hedendaags voorbeeld: Anish Kapoor
[*Sky Mirror* | Londen, Engeland]

Hedendaags voorbeeld: Jose Dávila
[*Tectonic Games of Doubt and Desire* | 2015 | Galería Travesía Cuatro | Madrid, Spanje]

[*Die Feder und der Elefant* | 2017 | Hamburger Kunsthalle | Hamburg, Duitsland]

[*Only the Shadow Knows* | 2011 | Galleria Gentili | Florence, Italië]

Situering

Le Corbusier is op 6 oktober 1887 geboren als Charles-Edouard Jeanneret-Gris in La Chaux-de Fonds. Hij is opgegroeid in Zwitserland, zijn vader was horlogemaker. De precisie van Zwitserse horloges ligt aan de basis voor zijn fascinatie voor high- tech technieken. Zijn geboortestad La Chaux- de Fonds is opgebouwd volgens een rasterplan, dit is een duidelijke invloed geweest voor Le Corbusier zijn werk. Op zijn dertien jaar verliet Le Corbusier de lagere school en starte aan de school voor decoratieve kunsten om in de voetstappen van zijn vader te treden. Daar had hij als Mentor L'Eplattenier die hij zijn "master" noemde. L'Eplattenier onderwees kunstgeschiedenis, tekenen en de uiterlijke kenmerken van Art Nouveau. Waarschijnlijk is hij door deze kennis over de kunst verder gaan studeren in kunst en decoratie en heeft hij het horlogemaken links laten liggen. Le Corbusier wou eigenlijk verder gaan als schilder maar L'Eplattenier overtuigde hem om in de architectuur verder te gaan. Op jonge leeftijd, namelijk toen hij negentien was, bouwde hij samen met René Chappalaz Villa Fallet in zijn geboortedorp.

Daarna gaat hij reizen en ontmoet Tony Garnier. Le Corbusier is sterk onder de indruk van de sociaal-utopische Cité Industrielle, een ontwerp dat nooit werd gebouwd. Later werd Garnier als een toonaangevende architect gezien omdat hij voor onder andere Le Corbusier een inspiratiebron was. Later gaat hij naar Wenen waar hij werkt voor Josef Hoffman en waar hij ook Adolf Loos ontmoet. Adolf Loos liet een sterke indruk achter bij Le Corbusier. In 1909 vertrok hij naar Parijs waar hij achttien maanden voor Auguste Perret werkte. Auguste Perret stond bekend voor zijn gebruik van gewand beton, Le Corbusier was er van overtuigd dat dit het materiaal van de toekomst was.

In 1910 is hij gaan werken voor Behrens als tekenaar. In hetzelfde atelier werkte ook Ludwig Mies Van der Rohe en Walter Gropius. Door de samenwerking die aanwezig was in het atelier tussen architecten, ingenieurs en industriële ontwerpers zag hij in wat men kon bereiken met standaardisering en massaproductie. In 1911 maakte hij een lange reis naar de Balkanlanden waar hij in contact kwam met de witte doos architectuur die typisch is voor Griekenland. Maar ook de Griekse tempels waar de gulden snede werd toegepast boeide hem.

Deze reizen speelden een belangrijke rol in de vorming van Le Corbusier. Hij deed drie grote architectonische ontdekkingen in verschillende omgevingen. Hij zag en absorbeerde het belang van het contrast tussen grote openbare ruimtes en kleine private ruimtes, een observatie die de basis vormde voor zijn kijk op residentiële gebouwen. Ook leerde hij het belang van proportie via renaissance gebouwen. De laatste ontdekking was het gebruik van geometrische vormen en landschap als een architectuurwerktuig.

In 1912 keert Le Corbusier terug naar zijn geboortestad waar hij samen met L'Eplattenier les geeft. Hij begint ook zijn eigen bureau. Hij ontwierp een reeks villa's en begon na te denken over het gebruik van beton als structureel frame. Dit was het begin van de Domino huizen. Deze naam is een link naar het dominospel. De verdiepen zijn de blokken en de kolommen die ze ondersteunen de bolletjes. Door deze pilaren was het vrije plan mogelijk. In de jaren twintig en dertig werden bijna alle gebouwen van Le Corbusier ontworpen met dit systeem.

In 1918 verhuisde Le Corbusier naar Parijs, daar ontmoette hij de kubistische schilder Amédée Ozenfant. Deze moedigde Le Corbusier aan om ook te beginnen schilderen. De twee gelijkgezinden begonnen aan een periode van samenwerking tegen het kubisme. Ze brachten samen een boek uit genaamd: "Aprés Le cubisme", een anti-manifest. Ze ontwikkelden een nieuw soort stijl die ze het purisme noemden. Samen met poëet Paul Dermée verwezenlijkten ze een puristisch magazine genaamd: "l'esprit nouveau". In 1923 bracht Le Corbusier een artikel uit over "Vers une Architecture". Hierin deed hij zijn bekende woorden dat een huis als een machine is en "een gebogen straat is een ezelweg, een rechte weg is voor mensen".

Waar Le Corbusier misschien wel het meest bekend mee werd zijn zijn vijf punten waar volgens hem een geslaagd gebouw aan moet voldoen. Een gebouw moet op "pilotis" staan zodat de omgeving niet wordt onderbroken en onder het huis kan verder gaan.

Het tweede punt is dat er een plat dak moet zijn zodat er een daktuin kan worden aangelegd, die zo een extra ruimte wordt. Het derde punt is dat er een vrij plan moet zijn. De verdiepen moeten gedragen worden door pilaren en niet door muren zodat de ruimtes vrij kunnen ingedeeld worden. Ook moet de gevel vrij zijn of niet dragend zodat er grote ramen aanwezig kunnen zijn die veel natuurlijk licht binnen laten. Als laatste moeten deze ramen bandramen zijn zodat men altijd en overal naar buiten kan kijken.

Een mooi voorbeeld van deze vijf punten is Villa Savoye. Dit gebouw is maar kort bewoond geweest omdat er verschillende problemen mee waren, zelfs in die mate dat de eigenaars ziek werden als ze er verbleven ten gevolge van de vochtproblemen. Le Corbusier was ook veel over het afgesproken budget gegaan en er was geluidsoverlast door de ramen. Het gebouw kon ook niet deftig verwarmd worden omdat de warmte langs de ramen ontsnapte.

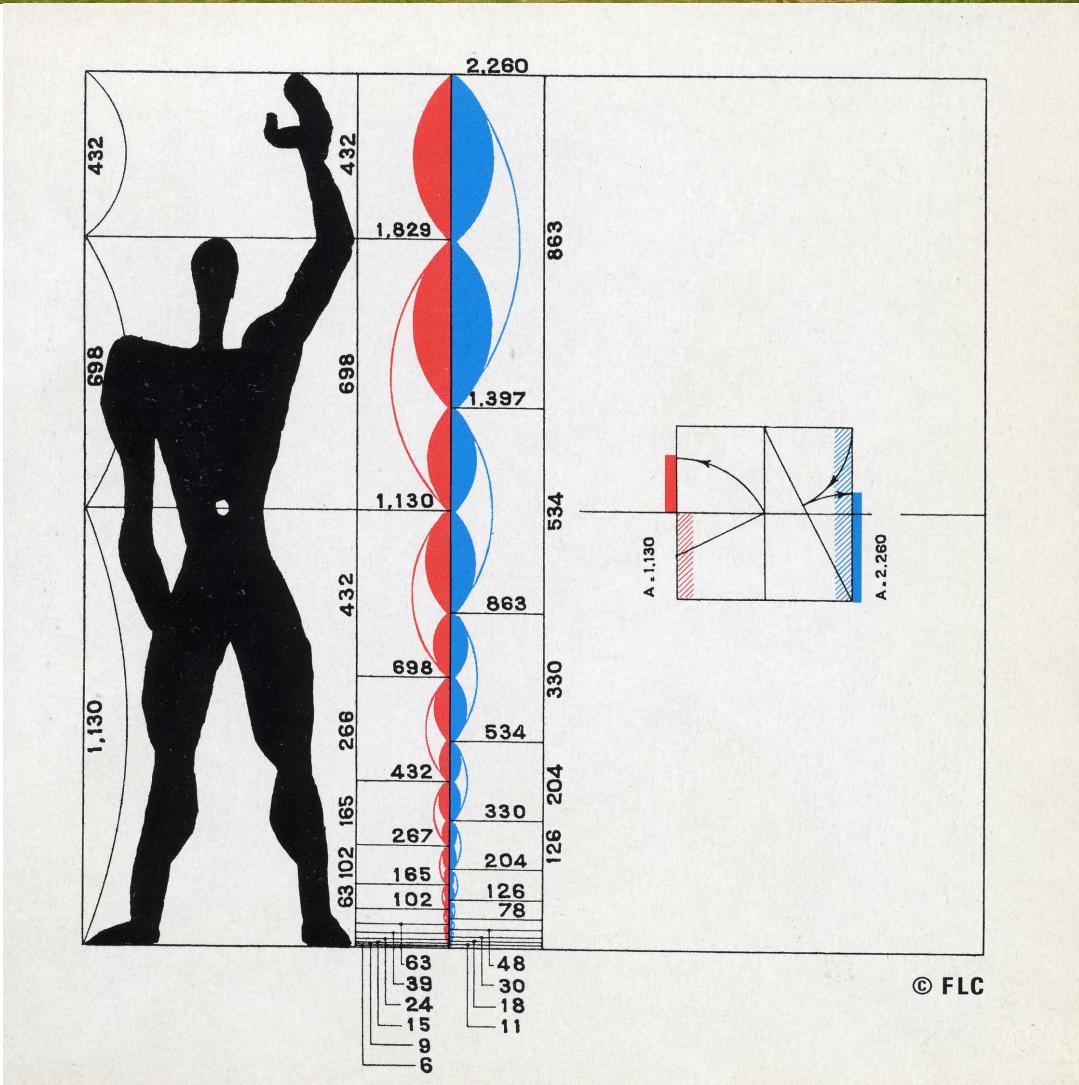
Gebouwen

*Notre Dame du Haute | 1954 |
Ronchamp, Frankrijk*

Een mooi voorbeeld van zijn multidisciplinariteit is de *Notre Dame du Haute*. Deze kerk is gelegen op een heuvel in Ronchamp. De kerk kan als beeldhouwwerk bekeken worden door de organische vormen en het hoog oprijzend vlak. Elke kant van de kerk heeft een totaal verschillend uiterlijk. Een ander voorbeeld waarom deze kerk multidisciplinair is, is omdat Le Corbusier de glasramen zelf heeft ontworpen. Licht en lucht vond hij het meest belangrijke in deze kerk. Tenslotte is de deur van de hoofdingang beschilderd door Le Corbusier zelf.

Modulor | 1948

Een ander voorbeeld is *De Modulor*. *De Modulor* gaat over proportieleer. Dit systeem moet het makkelijker maken om gebouwen af te stemmen op de menselijke maat. Met het abstracteren van het menselijk lichaam volgt Le Corbusier in de voetsporen van Vitruvius. Hij heeft dit systeem gebaseerd op de gemiddelde lengte van de mens namelijk één meter vijfenzeventig. Deze maten gaven de basis voor een geometrische waardenreeks van maten, waarvan de onderlinge verhoudingen gebaseerd zijn op de gulden snede.

Een laatste voorbeeld waaruit duidelijk blijkt dat Le Corbusier multidisciplinair is, is Unité d'Habitation. Dit gebouw is gebouwd in 1952 in Marseille in samenwerking met Nadir Alfonso en Vladimir Bodiansky als ingenieur. Zoals eerder vernoemd vond Le Corbusier dat een gebouw als een machine is en hij was dan ook op zoek naar standaardisering van maten. Hij baseerde zich op boten en treinen omdat alles daar zo compact mogelijk moet zijn. Hij was dus ook erg bezig met technologie. Ook qua uiterlijk lijkt dit gebouw op een boot. De breedte van de gangen is gebaseerd op de gangen van een slaaptrein.

De vijf belangrijkste voorbeelden van dit gebouw zijn de volgende:

1. Industrieel bouwen in gewapend beton

- Ruwe oppervlaktes van 'rauwe beton' (sporen van bekisting)
- Onversierde geometrische of organische vormen
- Monumentale volumes die imposant en dramatisch ogen

2. Rationeel en functioneel bouwen

- Gestandaardiseerd product: de gestandaardiseerde basiseenheden worden vernuftig in elkaar geschoven, duplex-woning rond de centrale gang
- Gestandaardiseerd bouwproces het gieten van beton in houten bekistingen

3. Sociaal bouwen

- Gemeenschapsvoorzieningen in het appartementsgebouw:
- De idee van de Unité is een tuinwijk realiseren in één gebouw: een gemeenschappelijke tuin rond het gebouw én de aanwezigheid van gemeenschapsvoorzieningen: er is een zwembad, een kleutertuin, een winkel, een sportzaal, een restaurant

4. 'Gezond' (hygiënisch) wonen: licht en lucht, groen en sport

- Transparantie: 'licht en lucht'
- Groen en sport

5. Rationeel 'functioneel' leven en wonen:

- Vb. Modulor: in elk onderdeel van het ontwerp wordt de proportieleer van de Modulor gebruikt

Situering

Anish Kapoor is in Bombay, India geboren als oudste van drie zoons. Hij groeide op in een Engelssprekend gezin dat geen interesse had in de beeldende kunst. Zij vader was een Hindoe, geborgen in Punjab en zijn moeder is Joods, geborgen in Bagdad maar opgegroeid in India. In 1970, op zeventienjarige leeftijd besloot Anish Kapoor te vertrekken naar Israel om ingenieur te worden. Na een half jaar op de universiteit in Beér Sieva besloot hij al te stoppen met de opleiding. Hij voelde zich daar niet gelukkig en was slecht in wiskunde. Na enige moeite om zijn ouders over te halen wist Anish Kapoor wat hij wilde worden, kunstenaar. Hij emigreerde naar Engeland en studeerde van 1973 tot 1978 aan het Hornsey College of Art gevuld door een studie aan de Chelsea School of Art Design in Londen. Tijdens de Biennale van Venetië in 1990 kreeg hij wereldwijd bekendheid met het kunstwerk *Void Field* (1989), waarmee hij de Premio Duemila prijs ontving voor Beste Jonge Kunstenaar. In 1991 kreeg Anish Kapoor de Turner Prize. Dit is een jaarlijkse prijs voor een Britse kunstenaar onder de vijftig. De Prijs is vernoemd naar de Engelse schilder, William Turner.

Aan het begin van zijn carrière werd hem de vraag gesteld ‘hoe Indiaans is Anish Kapoor en zijn kunstwerken?’ Hij vond dit een vreemde vraag aangezien hij zichzelf niet als Indiaan zag maar als kunstenaar. Inspirerende kunstenaars voor hem waren Donald Judd, Paul Thek, Joseph Beuys, Marcel Duchamp en Sol LeWitt. In 1976 zei zijn leraar Michael Craig-Martin, zelf ook nog niet zo lang afgestudeerd, tegen hem: ‘Anish, er komt een moment dat je moet gaan dealen met je Indiaas-zijn.’ Kapoor was in shock. Wat had dat er nou mee te maken?

Later in zijn leven heeft hij weliswaar gezegd dat zijn achtergrond effect heeft gehad op zijn kunst, maar niet op een letterlijke manier. Hij zal zelf nooit bevestigen dat de pigmenten die hij gebruikt in zijn werk een inspiratie zijn geweest van pigmenten die in India gebruikt worden tijdens ceremonies. ‘De grootste kunsthistorische voorganger op het gebied van pigment is Yves Klein, niet India’ zegt hij.

Anish Kapoor beschouwd zichzelf als een Brit. Tegen de BBC zei hij: ‘Ik heb altijd problemen gehad met het idee een “immigrant” te zijn. Maar ik ben in India geboren en woon hier 45 jaar, dus het moet wel waar zijn.’ Hij heeft er een studio waar een verzameling van zijn werken staan (*zie afbeelding*). In Mumbai en New Delhi heeft hij in 2010 een exposities gedaan waar hem gevraagd werd hoe het was om zijn kunst ‘naar huis’ te brengen. Zijn antwoord luidde: ‘Ik wil niet arrogant lijken, maar er is waarschijnlijk in India nog nooit een dergelijke show geweest. Hoewel hier wel een soort kunstscene is, is die, met alle respect, niet zo sophisticated.’

Kunstwerken

1000 names | 1979

In het begin van de jaren tachtig maakt Anish Kapoor kunstwerken bedenkt met een laag pigment waardoor het productieproces van het werk onzichtbaar wordt. Hierdoor blijven de beelden abstract en lijken ze te zijn ontstaan zonder ingrepen van de mens. Tussen 1979 en 1981 ontstond er een samenhang van werken, 1000 Names, waarbij pigment was toegepast op allerlei verschillende objecten die in groepjes op de grond stonden of aan de muur hingen. Deze zijn volledig bestrooid met pigment in de kleuren rood, blauw, geel, wit, waardoor de vormen van de objecten niet meer duidelijk zichtbaar zijn. De abstracte objecten kunnen gezien worden als organische of geometrische vormen maar kunnen je ook doen denken aan architectuur. Anish Kapoor beschreef in 1981 het pigment als een tegenstrijdigheid ‘de zinnelijkheid van materiaal en kleur en de onmogelijkheid om het aan te raken zonder het beeld te verstoren.’

Void | 1985

Ook maakt Anish Kapoor holvormige volumes beschilderd met pigment, de series ‘voids’. Bij deze kunstwerken wordt de bezoeker geconfronteerd met een leegte binnen het volume. ‘De leegte heeft vele gedaanten’, zegt Kapoor hierover. Het kan ervaren worden als iets angstigs maar ook als het waarmaken van een verlangen. Wie het gebouw ‘Building for a void’ binnen gaat ziet een lege ruimte met witte wanden. In het midden van de ruimte bevindt zich enkel een zwarte cirkel op de vloer. De zwarte cirkel is zo intens donker dat het vragen oproept, is het een plat vlak of een gat met een duistere diepte? De verwarring rond de zwarte cirkel maakt dat het kunstwerk vanuit een voorzichtige benadering bekijken wordt. Alleen met onze ogen kunnen we antwoord krijgen op de vragen. Langzaam zien we dat het een zwart gat is waar we naar kijken, een bolvormige holte onder de vloer. Doordat het gat zo donker is kunnen we geen perspectief meer zien. Door het gat van binnen volledig te voorzien van donkerblauw pigment heeft hij dit effect bereikt. Het pigment absorbeert al het licht waardoor we geen diepte meer kunnen zien. Het resultaat, een verbeelding van een zwarte, platte cirkel.

Het Britse bedrijf Surray NanoSystem heeft een nieuw zwart pigment ontwikkeld, Vantablack geheten. Anish Kapoor heeft het exclusieve recht gekregen om als kunstenaar gebruik te maken van het pigment. Aangezien hij bij veel kunstwerken gebruik maakt van pigmenten en ‘negatieve ruimte’, verwarringe donkere gaten en volumes, is dit het ideale materiaal. ‘Het is het zwartste synthetische zwart dat er op aarde bestaat, het absorbeert 99,96% van het licht. Daardoor ‘verdwijnen’ objecten die hiermee zijn bespoten niet alleen voor het menselijk oog, ook voor radars. Vantablack is oorspronkelijk voor militaire doeleinden ontwikkeld.’

When I Am Pregnant | 1992

When I Am Pregnant is een ander kunstwerk van Anish Kapoor waar ‘het kijken’ centraal staat. Een witte wand waar een grote gipsen bult bijna niet zichtbaar is. Tijdens een frontaal zicht op het kunstwerk verdwijnt de bult in het wit van de wand. Door een bepaald standpunt in de ruimte en lichtinval wordt de vorm zichtbaar.

Het is bijzonder hoe Anish Kapoor het voor elkaar krijgt de grenzen tussen werkelijkheid en verbeelding te vervagen en de bezoeker uit te nodigen op een andere, aandachtige manier naar het kunstwerk te kijken.

Sky mirror | 2017 | *De Pont Museum* | Tilburg

De laatste jaren lijkt de kunstthema van Anish Kapoor te veranderen. Van kunstwerken in materialen die licht vasthouden lijkt hij nu meer bezig te zijn met materialen die reflecteren. De werken zijn van gepolijst aluminium of roestvrijstaal. In zijn werken speelt hij op verschillende manieren met reflecties. Zo maakt hij grote gebogen spiegelende oppervlakken zoals het kunstwerk ‘*Sky Mirror*’. Dit een grote cirkelvormige spiegel die schuin wordt geplaatst. In de spiegel is de wereld ondersteboven te zien. Een variant op dit kunstwerk staat bij het Museum De pont in Tilburg. De 6 meter hoge ‘*Sky Mirror*’ is gemaakt van roestvrijstaal. De spiegel staat in de tuin op het voorplein van het museum. Deze is speciaal ontworpen voor het kunstwerk, door de vrouw van Anish Kapoor, landschapsarchitecte Sophie Walker.

Shooting into the corner | 2012

In het museum De Pont voor hedendaagse kunst zijn meerderen werken van Kapoor te zien. Zo was er in 2012 een totaal ander kunstwerk, een performance tentoongesteld. Bij het kunstwerk is gebruik gemaakt van mixed-media. Een man gekleed in een donkere overall loopt richting het kanon, plaatst een waxkogel in het kanon en draait de persluchtkraan open, het wachten begint. De man trekt aan de hendel en met een knal wordt de waxkogel in een hoek geschoten. Het gevolg, een grote rode vlek op de spierwitte wanden van de tentoonstelling. Toeschouwers zien verschillende associaties in het kunstwerk. Door het gewelddadige aspect doet de performance denken aan verkrachting en oorlog. Kapoor zei in 2009: "The corner is a fundamental beginning point for architecture, of creation - it is feminine. The cannon firing heaps of red wax into it is very violent and deeply phallic."

Orbit | 2012 | Londen, Engeland

Verder maakt Anish Kapoor ook architectonische kunst. In samenwerking met Cecil Balmond, een wereldwijd bekende kunstenaar en ingenieur heeft hij een 114,5 meter hoge uitzichttoren, de 'Orbit' ontworpen voor de aanvang van de Londense Olympische zomerspelen in 2012, gelegen in het Olympic Park in Stratford. Boven in de toren bevinden zich twee uitkijkplatformen met zich over het hele Olympic Park. Toegang tot het platform kan via twee liften of een weltrap rond de toren met 455 treden. De constructie bestaat uit 2.000 ton staal waarvan 63% gerecycleerd staal is, 35.000 bouten en 19.000 liter verf.

In Kapoor zijn tienerjaren droomde hij ingenieur te worden, door dit project in zijn droom deels werkelijkheid geworden. Hij zegt: "I always will have a fascination with that archaic, elemental need to feel like an ant in an ant colony. To climb up the pyramids and just feel awe at man-made structures. That was the attraction of this for me."

Hedendaags voorbeeld: Jose Dávila

Situering

Jose Dávila werd in 1974 in Guadalajara, Mexico geboren, bovendien woont en werkt hij daar nu nog steeds. Zijn werk heeft door de jaren heen internationale bekendheid gekregen.

Hoewel hij op jonge leeftijd kunst wou studeren, koos hij uiteindelijk toch voor architectuur. Dit onder meer omdat hij niet beschikte over de juiste middelen om buiten Guadalajara een opleiding aan de universiteit te genieten. Naast zijn scholing in de architectuur richting volgde hij enkele fotografie- en sculptuur lessen. Deze tijd had hij ook een donkere kamer of makkelijker gezegd een doka waar hij zijn interesse in fotografie nog meer kon ontwikkelen. Naar aanleiding van zijn opleiding in de architectuur maar ook door zijn diepgaande benadering en interesse in kunstgeschiedenis reflecteert Jose Dávila op het falen van utopische, modernistische architecturale principes. "Er is iets poëtisch in falen en in onze beperkingen," zegt hij, "omdat we leven met een modernisme dat niet bewaard is gebleven, waar we gebouwen zien die zijn verlaten of gesloopt zijn en anderen slechts gerenoveerd zijn." Zijn werk gaat vooral in op de vraag over de grenzen van instrumentele waarden door het gebruik van gangbare materialen om sculpturen, objecten en installaties te creëren. Davila laat zich beïnvloeden door Donald Judd, Jannis Kounellis en Sol LeWitt.

De Mexicaanse kunstenaar Jose Dávila gebruikt eenvoudige materialen, om diepzinnige thema's te onderzoeken, architecturaal geïnspireerde sculpturen te bouwen en boeiende fotografische interventies te creëren. Tot op de dag van vandaag benadert een groot deel van deze materialen in zijn werken zowel de functionele aspecten van de architectuur als de niet-functionele, puur esthetische aspecten ervan. Met deze eenvoudige materialen zoals steen en karton, maakt de kunstenaar Dávila de kunstgeschiedenis tot een van de meest relevante werken van vandaag.

In zijn praktijk, dat al meer dan een decennium aan de gang is, bevindt José Davila zich als kunstenaar op de grens van hulde, imitatie en kritiek. Om dit concreter te verwoorden creëert hij werken die tegelijkertijd de avant-gardekunst en -architectuur van de 20ste eeuw nabootsen, bekritisieren en huldigen. Verwijzend naar kunstenaars en architecten zoals Luis Barragán, Mathias Goeritz en Donald Judd, onderzoekt Dávila hoe de modernistische beweging is vertaald, toege-eigend en opnieuw is uitgevonden. In al zijn kunst is er een onderliggende verkenning van hoe de modernistische beweging de moderne geest blijft beïnvloeden.

Vandaag staat hij bekend om zijn op zwaartekracht gebaseerde sculpturen van glas en steen, of dunne plakjes marmer en steen, bijeengehouden door ratelbanden. Deze stukken worden verlevendigd door dit duet van delicate en zeer harde materialen en door het idee van onzekere balans. In het volgende legt hij zijn interesse hiervan uit: "Ik ben altijd geïnteresseerd geweest in het gebruik van ruwe, onaangename materialen in plaats van de vorm van een materiaal te transformeren. Ik ben meer geïnteresseerd in het creëren van een wisselwerking tussen elementen zoals ze oorspronkelijk zijn. Daarom zijn de glasvlakken bijvoorbeeld zoals ze zijn. De marmeren platen zijn net zoals je ze bij leveranciers van marmer kunt vinden. De ratelbanden zijn slechts commerciële objecten. Er is dus geen enkele wijziging van een van de elementen, maar het spel daartussen komt terug op de universele strijd van de mensheid tegen de zwaartekracht - dat is een voortdurende preoccupatie met mij geweest." (uit een interview op artspace met Andrew M. Goldstein). Verder legt hij uit dat deze interesse zijn oorsprong vindt uit een van zijn lessen die hij bijwoonde tijdens zijn opleiding architectuur. Hierin werd onderzocht hoe materialen op bepaalde krachten reageerden zonder enige wiskunde. "Voor mijn werken doe ik geen enkele berekening op een theoretische of wiskundige manier - ik doe ze enkel in de praktijk", zei hij.

Na een soloshow in Sean Kelly Gallery in New York aan het einde van vorig jaar, 2016, waar hij zijn nieuwste fotografi sche uitsparingen, sculpturen en schilderijen liet zien, maakt het in Guadalajara gevestigde Dávila zich nu klaar voor een reeks nieuwe gebeurtenissen, en dus nieuwe kunstwerken. Zoals een stedelijk sculptuur dat zich in verschillende delen over heel specifieke delen van LA verspreid. Het proces zal fotografisch gedocumenteerd worden, met foto's van wat er met elk stuk in de loop van een jaar gebeurt. Hij wil proberen om van het sculptuur een soort urban sociologisch culturele studie te maken van de vele verschillende aspecten van cultuur die zijn opgenomen in LA en de verschillende gemeenschappen binnenin.

Het werk van Dávila is tentoongesteld in Museo Universitario de Arte Contemporaneo MUAC, Mexico City, Caixa Forum, Madrid, MoMA PS1, New York, Kunstwerke, Berlijn, San Diego Museum of Art, Museo de Arte Reina Sofia, Madrid, MAK, Wenen, Fundacion / Coleccion JUMEX, Mexico City, Bass Museum of Art, Miami, Museu do Arte Moderna, Sao Paulo, The Moore Space, Miami, NICC, Antwerpen, waaronder nog vele anderen.

Kunstwerken

Tectonic Games of Doubt and Desire | 2015 | Galería Travesía Cuatro | Madrid, Spanje

De kunstwerken in de tentoonstelling verwijzen naar balans en evenwicht, begrippen die worden gegenereerd tijdens het moment van terugtrekking tussen twee tegenstrijdige krachten die in conflict bleven, en uiteindelijk begeven. Dit moment van schijnbare neutraliteit houdt tegelijkertijd de aanwezigheid van elke mogelijkheid in stand. De kunstenaar probeert deze voorwaarde van onbepaaldheid uit te breiden door gebruik te maken van technische kennis, die gewoonlijk wordt gebruikt voor het maximaliseren van de efficiëntie van materialen; in plaats daarvan transformeert Dávila ze in nutteloze entiteiten. De structurele hulpmiddelen worden gebruikt voor puur poëtische doeleinden. De eindeloze strijd tussen architectuur en de effecten van zwaartekracht wordt gesynthetiseerd door het gebruik van industriële bouwmaterialen voor het creëren van deze systemen van fragiliteit. Bij gebrek aan enige diepte worden ze gereduceerd tot zijn oppervlakkige uitbreiding; onder de constante dreiging van breuk en onderbreking van de spanningssstructuren die constitutief zijn en hen voorzien van autonomie. (Vertaling uit beschrijving van zijn eigen website)

Die Feder und der Elefant |
2017 | Hamburger Kunsthalle |
Hamburg, Duitsland

Hoewel het gewicht van een veer nauwelijks meetbaar is, wordt de olifant algemeen beschouwd als een zwaarge- wicht. Gezien dit schril contrast in grootte en massa, is een toestand van evenwicht moeilijk voorstellbaar. En toch is er een situatie waarin deze ongelijkheid oplost: in een vacuüm toestand. Als beide op dezelfde hoogte vallen zonder luchtrestand, zal de zwaartekracht ervoor zorgen dat ze tegelijkertijd de grond raken.

In samenhang met de architectuur van de omringende ruimte verkent Dávila de grenzen van materialiteit, fysieke krachten, structurele manipulatie, massa en balans. In het proces reflecteert hij speels op kwesties die worden aangepakt door de kunst en architectuur avant-gardes van de 20e eeuw, het aanbieden van kritische commentaren evenals open eerbetoon aan hun prestaties. (Vertaling uit beschrijving van zijn eigen website)

Only the Shadow Knows |
2011 | Galleria Gentili | Florence,
Italië

Voor *Only the Shadow Knows* benadert Dávila de mythe van Plato over de grot als een vertrekpunt en een cruciaal idee om het geheel van werken dat de tentoonstelling samenstelt, met elkaar te verweven. Door de reikwijdte van architectuur en kunst, richt het project zich op de afstand tussen perceptie en realiteit, geschiedenis en herinnering, en is gebaseerd op basisvormen en een speels gebruik van materialen en ruimte.

Het eerste dat we waarschijnlijk opmerken wanneer we een voorwerp waarnemen, is de vorm ervan, die ons een onmidellijke indruk geeft van zijn geest. Reageren op vorm is de eerste stap in onze logische en intuïtieve zoektocht naar de betekenis van wat we zien. Als reageren op vorm een fundamenteel aspect is van het zien van een object, werkt het ook in op al onze andere perceptuele reacties door ons te helpen begrijpen. Perceptuele indrukken zijn echter geen realiteit, ze zijn slechts de schaduwen van het onderwerp/ object. Aan de hand van een reeks sculpturen, installaties, collages en prints herinnert Dávila ons eraan dat we moeten weten hoe we de schaduwen van wat we zien moeten begrijpen en renderen om het bronobject dat ze creëert volledig te ontdekken. (Vertaling uit beschrijving van zijn eigen website).

Every Blind Wondering Ends in a Circle | 2017 | Blueproject Foundation | Barcelona, Spanje

Het sculpturale werk van Dávila dringt aan op een oppositie van ogenschijnlijk antagonistische materialen waarvan de krachten en vormen in evenwicht zijn om een harmonieus geheel te modelleren dat zijn scheppingen transformeert in beeltenissen van onze twijfels en tegenstrijdigheden. Een formele, visuele en materiële aporie geïntegreerd in deze sculpturen waarin we een co-existentie ontdekken van fragiliteit en weerstand, rust en spanning, geometrie en chaos. Een onstabiele stilte, waarvan de suggestieve poëzie de uitnodigende ruimte van Il Salotto transformeert in een reis van onverwachte reflecties en tastbare dialogen, in een veld van flitsen en symbolen. (Vertaling uit beschrijving van zijn eigen website).

Practical Structures |
2016 | Savannah College of Art
and Design | Savannah, Georgia,
USA

De specifieke installatie in opdracht van het SCAD Museum of Art bestaat uit drie grootschalige, dingesneden stukken marmer, uitgebalanceerd in een gekantelde configuratie maar rechtop gehouden door industriële ratelbanden die zich uitstrekken van de muren van de galerij. Als zodanig creëert de artiest grote dramatische visuele en fysieke effecten van lengte, gewicht en balans. Dávila put zijn inspiratie uit concepten die zijn geworteld in minimalisme en conceptuele kunst, en moedigt de kijker aan zich af te vragen waar de hand van de kunstenaar begint en eindigt. Het ruwe, ongepolijste marmer tegengegaan door de nylon banden demonstreert de dichotomie tussen natuurlijk voorkomende materialen en de vervaardigde. (Vertaling uit beschrijving van zijn eigen website).

Homage to the Square (Pantone 416 C) | 2011

Een houten plank met vier verschillende glazen vlakken, al lemaal in de verhouding van een schilderij van Josef Albers, leunend tegen een monochrome achtergrond. Hij deed dat omdat hij een opmerking probeerde te maken over het feit dat kleur het resultaat is van licht en niet kan bestaan zonder licht. De glazen vlakken wijzigen het licht terwijl het er doorheen gaat, waardoor je verschillende tinten van dezelfde kleur krijgt in hetzelfde perspectief als een Albers-schilderij. Dit is een mooi voorbeeld van Jose als multidisciplinair kunstenaar.

Cut-outs On going

Door het ‘uitsnijden’ van het centrale onderwerp in de documentairefotografie, dwingt hij de toeschouwer zich datgene voor te stellen, als een daad van creativiteit, dat een beroep doet op het gemeenschappelijke universele geheugen. Deze reeks werken tonen een grote multidisciplinariteit; Cowboys gebaseerd op het werk van Richard Prince, Topologieën van identiteit, Topologieën van privéleven, gebouwen die je moet zien voordat je sterft, topologieën van het licht, Moments of Equilibrium & Liechtenstein. (Vertaling uit beschrijving van zijn eigen website).

Besluit

Na het analyseren van de drie gekozen multidisciplinaire kunstenaars zijn we tot de conclusie gekomen dat er naast enkele minder interessante invalshoeken vooral heel veel boeiende multidisciplinaire uitgangspunten zijn.

De kunstenaars die wij onderzocht hebben zijn respectievelijk Le Corbusier, als voorbeeld uit het verleden en Anish Kapoor en Jose Dávila als hedendaagse voorbeelden van multidisciplinaire kunstenaars.

Een van de meest spreekmakende architecten van het verleden is Le Corbusier. De verschillende disciplines waar hij in zijn jeugd aan werd bloot gesteld hebben mede bepaald hoe hij architectuur benaderde. De vormen van multidisciplinariteit in zijn werken die ons het meeste zijn bijgebleven zijn het gebruik van menselijke verhoudingen en het op een speelse manier omgaan met lichtinval in een ruimte. Een ander interessant uitgangspunt bij de Notre-Damme Du Haut is bijvoorbeeld dat elke zijde van het gebouw een heel ander uitzicht heeft.

De eerste hedendaagse kunstenaar Anish Kapoor is ons vooral bijgebleven doordat hij het kijken centraal stelt. Het is bijzonder hoe Kapoor het voor elkaar krijgt de grenzen tussen werkelijkheid en verbeelding te vervagen en de bezoeker uit te nodigen op een andere, aandachtige manier naar het kunstwerk te kijken. Een ander uitgangspunt dat voor ons interessant leek is dat hij op een bepaalde manier speelt met reflectie waardoor je de omgeving op een andere manier kan zien.

Het laatste maar niet het minste voorbeeld is een kunstenaar die voor ons het meest inspirerend is geweest. Hij probeert bijvoorbeeld op zwaartekracht gebaseerde sculpturen van glas en steen, of dunne platen marmer en steen bijeengehouden door ratelbanden te maken. Het is vaak een tegenstelling tussen delicate en zeer harde materialen waardoor een balans moeilijk voor te stellen is voor ons. Hij gebruikt materialen in zijn pure vorm, de vorm waarin hij ze gekregen heeft van bepaalde leveranciers, zonder ze zelf nog te bewerken alvorens te gebruiken in zijn kunstwerken. Zoals het ruwe, ongepolijste marmer dat in bepaalde werken naar voor komt.

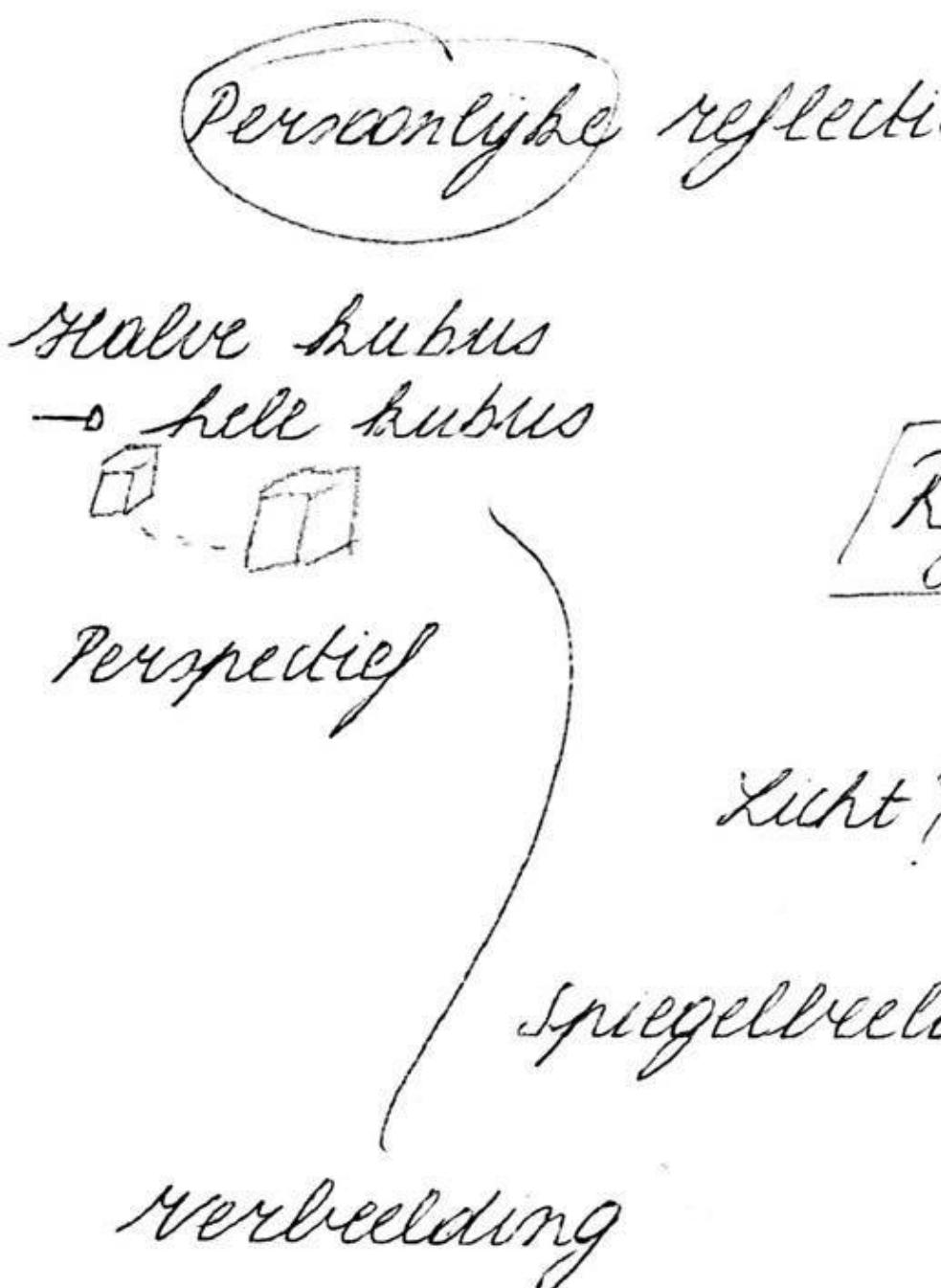
Ook hebben de materialen een dubbele werking; ze benaderen zowel de functionele aspecten van de architectuur als de niet-functionele, puur esthetische aspecten ervan.

Ook de setting van de kunstwerken bepalen heel veel. Zijn kunstwerken zijn in een zodanige ruimte geplaatst dat ze een meerwaarde bieden aan het werk, wat dus als gevolg heeft dat ze niet overal zomaar kunnen geplaatst worden zonder de kracht ervan af te breken.

Sommige van deze uitgangspunten willen we graag meenemen in het verdere proces van ons project.

2. Manifest

2D → 3D

optische illusie

Spiegel

Reflectie

)
dighed

Glas

Impressionisme
↳ momentweergave
↳ lichtverhouding
↳ atmosfeer

Beeldend kunstwerk

Manifest

Bevindingen

Yet Untitled | Anish Kapoor

Die Feder und der Elefant | Anish Kapoor | 2017 | Hamburger Kunsthalle | Hamburg, Duitsland

Een van onze bevindingen is dat zowel Anish Kapoor als Jose Dávila met reflectie tewerk gaan en dit vonden wij een interessant uitgangspunt om mee aan de slag te gaan. Wij zouden graag verder werken op die reflectie, niet alleen letterlijk maar ook symbolisch. Reflectie kan een ruime betekenis hebben, waardoor wij het ook boeiend vonden om daar iets mee te gaan doen.

Als we gaan voor een symbolische betekenis willen we ervoor zorgen dat het achterliggende verhaal er niet vingerdik op ligt, maar dat het voor interpretatie vatbaar is. Dit moedigt verschillende manieren van kijken aan.

Om onze discipline deels voort te zetten en ook te linken aan deze opdracht willen we graag een driedimensioneel kunstwerk maken aangezien wij denken hier ook meer uit te kunnen leren op technisch en vormelijk vlak.

In beide hedendaagse voorbeelden was materialisering een heel belangrijk onderwerp in hun kunstwerken, en dit is iets waar wij ook gebruik van willen maken. Wij vinden dat naast het technische aspect er ook rekening en aandacht moet besteed worden aan het esthetische aspect. Dit kan er namelijk voor zorgen dat er een extra dimensie of beleving gecreëerd wordt.

De tegenstelling en contrast in materialen dat we gezien hebben bij Jose Dávila, leek ons ook iets boeiend om mee te werken. Bijvoorbeeld de tegenstelling tussen; hard/zacht, open gesloten, mat/glanzend, ... en hierin een mooie balans te vinden.

Graag willen we hier ook aanhalen dat spelen met licht zoals in de kerk van Le Corbusier een grote meerwaarde kan betekenen voor de beleving van een ruimte. Het is in dit stadium nog onduidelijk op welke manier we dit willen toepassen.

Maar aangezien in de kunstwereld kunstwerken op een bepaalde manier belicht worden, zullen we hiermee waarschijnlijk rekening moeten houden in de belichting van onze case-studie. Hieraan is de setting natuurlijk ook nauw verbonden, deze geeft net zoals de belichting een meerwaarde aan het kunstwerk.

Reflectie

Stones don't move | Jose Dávila | 2016 | Sean Kelly Gallery | New York, USA

Notre Dame du Haut | Le Corbusier | 1954 | Ronchamp, Frankrijk

Uit ons gehele onderzoek zijn we tot een overeenkomst gekomen dat we reflectie als uitgangspunt nemen. We zouden graag beide aspecten van reflectie, die zowel symbolisch als letterlijk kunnen zijn, vertalen naar ons beeldend kunstwerk. Om een letterlijke reflectie weer te geven kunnen we gebruik maken van materialen zoals glas, spiegels, water, olie, licht, enzovoort. Als symbolische reflectie willen we graag een probleem aankaarten dat vandaag in de wereld speelt, zoals sociale media, waarin mensen tegenwoordig sneller naar een ander kijken dan naar zichzelf. Daarom willen we ons focussen op zelfreflectie zodat de verschillende interpretaties die we hierboven beschreven hebben mogelijk zijn. Omdat ons eerste materiaal waarschijnlijk reflecterend zal zijn zouden we hiertegenover graag een contrasterend (massief) materiaal gebruiken zoals bijvoorbeeld hout, beton, staal. Het gebruiken van deze materialen, afzonderlijk en in combinatie, zal duidelijkheid scheppen over wat we kunnen gaan realiseren en tegelijkertijd voor ons maakbaar is.

Bibliografie

Afbeeldingen

<http://bamart.be/nl/artists/creations/1236>
<http://www.billboardproject.be>
<https://lottevandenaudenaeren.com>
http://www.picturetank.com/___/series/2c5b35393b3d-633c8d4c6cef5dfcc31a/en/FutureScales.html
<http://www.atharjaber.com>
<http://josedavila.mx>
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Unite_d%27Habitation_Berlin.jpg
<https://www.architectsjournal.co.uk/anish-kapoor-turning-the-world-upside-down/8606327.article>
<https://www.archdaily.com/84988/ad-classics-ronchamp-le-corbusier>
<https://www.blenheimgang.com/les-proportions-sont-elles-plus-importantes-que-le-style/>
<https://www.pinterest.com/pin/28288303886180849/>
https://www.architectsjournal.co.uk/pictures/1180xany/2/0/4/3014204_AKStudio_JimStephenson-10-LoRes.jpg
<http://abstractioninaction.com/wp-content/uploads/2013/10/Hommage-to-the-square-Magenta.jpg>
<Http://www.gq-magazine.co.uk/article/vantablack-anish-kapoor>
<http://dhruvdamle.com/itpblog/shooting-into-the-corner-by-anish-kapoor/>
<http://www.queenelizabetholympicpark.co.uk/the-park/attractions/arcelormittal-orbit>
<https://nl.pinterest.com/pin/586945763907884008/>

Tekst

<https://fd.nl/fd-persoonlijk/1217103/anish-kapoor-een-man-van-tegenstellingen>
<http://stadslab2050.be/stadslab2050/de-toekomst-van-antwerpen/stel-je-open-voor-meerdere-toekomsten>
<https://www.muhka.be/nl/programme/detail/660-a-temporary-institute-of-futures-studies>
<https://nl.wikipedia.org/wiki/Modulor#/media/File:S-wiss-Commemorative-Coin-1987-CHF-5-obverse.png>
(2017). Le Corbusier. Geraadpleegd op 21 november 2017 via https://nl.wikipedia.org/wiki/Le_Corbusier
(2017). Le Corbusier. Geraadpleegd op 21 november 2017 via <https://www.biography.com/people/le-corbusier-9376609>
(2017). Dom-ino house. Geraadpleegd op 21 november 2017 via https://en.wikipedia.org/wiki/Dom-Ino_House
Kris Mees. (2016). Cultuur 2.2. Thomas More, Mechelen
Andrew M. Goldstein, Jose Dávila on the Poetry of Precarious Balances, 05/02/15, https://www.artspace.com/jose_davila
Bridget Moriarity, Jose Dávila Creates Sculptures From Glass, Stones, and Gravity, 24/04/17, <http://www.sightunseen.com/2017/04/jose-davila/>

<http://anishkapoor.com>
https://nl.wikipedia.org/wiki/Turner_Prize
https://nl.wikipedia.org/wiki/Anish_Kapoor
<http://www.lissongallery.com/artists/anish-kapoor>
<http://www.kunstbus.nl/kunst/anish+kapoor.html>
<https://www.bd.nl/tilburg/anish-kapoor-de-pont-is-belangrijk-voor-mij~a7302e30/>
<https://fd.nl/fd-persoonlijk/1217103/anish-ka-poor-een-man-van-tegenstellingen> <http://www.buitenbeeld-inbeeld.nl/Kapoor/Shooting.htm>
<http://tilburg.com/nieuws/sculptuur-sky-mirror-onthuld-bij-museum-de-pont/> <http://www.kunstbus.nl/kunst/anish+kapoor.html> http://members.home.nl/kunstna1945/het%20nieuwe%20beeldhouwen.htm#_ftn114 <https://www.theguardian.com/artanddesign/2012/may/06/olympics-orbit-anish-kapoor> https://nl.wikipedia.org/wiki/ArcelorMittal_Orbit